

főleg Pannonhalma. A ciszterek, pálosok, premonstreiek, karthauziak, domonkosok rendházi könyvtárai jórészt elpusztultak. Külön szerep illeti meg a *piaristákat*, *jezsuitákat* és a *ferenceseket*, melyek vezető szerepet vállaltak a katolikus iskolarendszer megteremtésében. *Csiksomlyó*, a Kárpát-medence határán, szellemi központként is működött, könyvészetével szolgálta az egyetemes magyar kultúrát.

A *protestáns könyvtárak* közül megemlítendő a szászvárosi református egyház és iskola könyvtára, a kolozsvári unitárius kollégium gyűjteménye, az eperjesi evangélikus parókia állománya, vagy a nagyszombati református gyülekezet plébániai könyvtára.

A *főúri magánkönyvtárak*, — jelentős számú — *köznemesi gyűjtemények* is a magyar könyvkultúra egyedülálló színterei (Batthyány-könyvtár, Illésházy István, a Thurzó-család, Istvánffy Miklós, a Zrínyi-család, a Rákóczi-könyvtár, a Nádasdyak, Esterházy Pál gyűjteménye, az Apafi-könyvtár, stb.). A 16. századi magánkönyvtárak között különleges helyet foglal el négy gyűjtemény, melyek tulajdonosai származásuk vagy tevékenységük révén kötődtek az országhoz és a korabeli tudomány világában jeleskedtek: *Hans Dernschwam*, *Zsámboky János*, *Dudith András*, *Giovanni Michael Bruto*. De említhetnők még a katolikus főpapok bib-

liotékáit is (Oláh Miklós, Telegdy Miklós, Mossóczi Zakariás, Forgách Ferenc stb.) és az egyes protestáns lelkészek magánkönyvtárait.

A szerző foglalkozik még a polgárság olvasmányával, az olvasmányok nyelvi megosztásával, egyúttal a könyvgyűjtők, vagy(is) csak olvasók szokásaival. *Monok István* összegzésként ez utóbbiról a következőket állapítja meg: „...Magyarország akkori társadalmi rétegei, továbbá egyes földrajzi egységei nem tudták egységesen követni azokat a változásokat, amelyek a korszak nyugat-európai országaiban lezajlottak. Az olvasmányok, illetve a könyvtárak anyaga az arisztokrácia egyes családjai kivételével részben elavult, részben csak lassan tudta követni az európai könyvpiac kínálatát. A magyar anyanyelvű polgárság, a kis- és köznemesi réteg olvasottságára e jelenség fokozottan érvényes.”

Egy régen várt sorozat első darabját veheti kezébe a *kutató*, az *oktató* és az *olvasó*. Mindaz, aki érdeklődik gazdag múltunk iránt, a magyar könyvkultúra — európai mércével mérve is — gazdag hagyományaiiban kíván elmélyedni.

A kötet óriási érdeme, hogy fejezetenként bő irodalomjegyzéket közöl.

Surányi Béla

Entz Géza: Erdély építésze a 11–13. században

Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1994, 260 l.

57 kép, 2 térkép melléklet

Entz Géza: Erdély építésze a 14–16. században

Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1996, 684 l.

397 kép, 7 térkép melléklet

Habent sua fata libelli — azaz a könyveknek megvan a maguk sorsa — állítja a régi mondas. S talán még inkább igaz ez a kijelentés a kéziratokra. Hiszen a nyomtatott könyv esetében — bár a 20. század erőszak-politikája erre is tud szomorú példát szolgáltatni —

mégis meglehetősen ritkán lehet megakadályozni, hogy példányai eljussanak az olvasóhoz s ezáltal közkinccsé váljanak. Az egyetlen, vagy alig néhány példányban hozzáférhető kézirat sorsát viszont sokszor a szerzőtől független körülmények határozzák meg.

Lesz-e könyv belőle vagy asztalfiók mélyén reked, esetleg teljesen megsemmisül, mielőtt nyomdába kerülhetne. Ez utóbbira nyújt szomorú példát a kiváló művészettörténész, Balogh Jolán torzóban maradt nagy vállalkozása, az *Erdélyi renaissance*, amelynek első kötete 1943-ban még megjelenhetett Kolozsvárt, második kötetének kézírata azonban zömében elpusztult a második világháború zivatarában. (S a szerzőnek legfeljebb megmentett vagy újraírt töredékeit sikerült megjelentetnie a *Kolozsvári kőfaragó műhelyek, XVI. század c. sorozatban — az Ars Hungarica* 1974–1980. évfolyamaiban —, majd önálló kötetben – Bp. 1985.)

Entz Gézának az *Erdélyi építészet*ről szóló impozáns kézírata valamiféle középútra kényszerült. Károsodás ugyan nem érte, teljes egészében ránc maradt, kiadatása elé azonban többször is akadály gördült. A pénzhiányt idővel bizonyára le lehetett volna küzdeni, hiszen a rendszerváltás előtt az igényes tudományos művekre ha lassan is, de általában jutott pénz, a neves kutató munkájának kiadatását anyagi oldalról aligha kívánta volna bárki is megakadályozni. Talán nem tévedünk, ha a halogatás mögött inkább némi politikai háteret keresünk. Az Erdélyt oly sűrűn behálózó középkori magyar és szász építészeti emlékek között bizony nagyon gyér helyet foglalnak el a románok alkotásai, ez pedig a szokásos módon sérthette a szomszédos nép önértékét. Azt a szocialista korban közös megegyezéssel kialakított elvet, mely szerint az egymásra vonatkozó kutatások eredményeit a két országban csak kölcsönös jóváhagyással publikálják, csak a magyar fél tartotta be, szerencsére nem korlátlan ideig. Mégis sok, Erdélyre vonatkozó munka megjelentetése szenvedett így rövidebb-hosszabb késedelmet. Entz Géza közel félévszázados gyűjtőmunkájának eredménye sokáig legfeljebb töredékeiben kerülhetett kiadásra.

Ilyen töredéket jelentett az *Erdélyi építészet* kézirat első része, a 11–13. századra vonatkozó fejezetek első változata, amely 1968 óta németül hozzáférhető volt. A kiadványt, az *Acta Historiae Artium* c. idegen nyelvű

folióirat XIV. kötetét azóta a könyvtárakban — Marosi Ernő szavai szerint — elhasznált-ságáról lehet leginkább felismerni. A nyolcvanas évek egy újabb próbálkozása az önálló kötetben való megjelentetésre, megint csak kudarcba fulladt. A kilencvenes évek elején ébredt újra a remény, hogy a szerző kezébe veheti életművének nagy összefoglalóját. Különleges alkalmat kínált erre közelgő 80. születésnapja, 1993. március 2-án. Az *Erdélyi építészet* első kötete (amely a 11–13. századi részt tartalmazta) kifejezetten tisztelgésnek készült a tanítványok és tisztelők részéről. A sors — és kicsit talán a nyomda késlekedése — ezúttal is közbeszólt. Entz Géza — miután az első korrektúrárt még megtekintette s néhány javítást is eszközölt rajta — 1993. március 3-án elhunyt.

A tragikus eseménynek azonban végül adódott egy nem feltétlenül előnytelen következménye is. Az adattár eredeti formájában külön sorolta volna fel a városok, mezővárosok, falvak építészetét, elválasztva egy mástól a várakkal, kastélyokkal rendelkező településeket is. Ezen túlmenően — keletkezési idejüktől függetlenül — a második részbe (a 14–16. századi kötetbe) vett volna fel minden 1968 után feltárt adatot, mivel a korábbi német nyelvű publikációt lezártak tekintve, nem akarta kirekeszteni az új adatokat a megjelentetésből. A kézirat gondozói azonban — Jakó Zsigmond professzor tanácsára — az 1330-as évek pápai tizedjegyzéke előtti időszakra vonatkozó adatokat kronológiai helyükre, a 11–13. századi kötetbe emelték át, ugyanakkor pedig összevonták az adattár különálló szakaszait, amelybe így ábécé rendben minden település egy sorba került, függetlenül jogállásától s a benne található épületek rendeltetésétől.

A szerző Erdélyt a középkori vajdaság területeként értelmezte. Nem kutatta a később, az önállóvá vált fejedelemséghez került Partium építészetét, még kevésbé a mai politikai viszonyok révén Romániához csatolt, történetiségükben azonban az egykori tartománnyal kevés közösséget mutató vidékeket. Könyvének két kötete azonos elvek

szerint épül fel. Bár a két kötet nem egyforma terjedelmű, nagyjából azonosak belső arányaik. Terjedelmük mintegy egynegyedét egy-egy bevezető tanulmány foglalja el, alapvetően kronologikus, azon belül pedig tematikus rendben tárgyalva az adott időszak (egy vagy több évszázad) építészeti emlékeit. A terjedelem durván felét az adattár teszi ki, településenként idézve az adott helység épületeire vonatkozó forrásokat. A maradék egynegyedét a különféle jegyzékek és mutatók foglalják el. Terjedelmileg nem számottevőek, mégis különösen célszerűnek kell tartanunk, hogy mindkét kötetben román és német nyelvű összefoglalót is találunk. A szerző eredményei tehát a román és német kutatók számára is könnyen megismerhetőek. Végül a köteteket gazdag képanyag zárja a fennmaradt építészeti emlékekről. Mellékletként a két kötethez összesen 9 térkép tartozik a legfontosabb emlékek lelőhelyeinek feltüntetésével.

A mintegy bevezetőül szolgáló szöveges tanulmányokban a kronologikus rendben belül a szerző szigorúan azonos elv, az építető, megrendelő kiléte alapján különíti el az egyes épületeket. Előre kerülnek a központi kormányzat (a királyi hatalom) által építtetett várak, később paloták, ezt követik a főurak és az egyházi méltóságok, majd a birtokosok, végül a helyi közösségek (városok, szász és székely települések) által emelt épületek. Az egyes korszakok elkülönítése jó összehasonlítási alapot nyújt az építők kedv változásaira, hiszen a különféle építetők más-más időszakban eltérő intenzitással támogatták az építkezéseket. A királyi hatalom, amely az államszerveződés időszakában, majd az államiség első évszázadainak országvédő háborúiban a várépítkezések legfőbb ösztönzője volt, a későbbi századokban fokozatosan hátrébe szorult az építkezésekben. Az építkezések jól tükrözik a védelmi funkció átalakulását, a vármegyék szervezetének kialakulását, az egyházszerkezet formálódását. Idővel természetesen növekedett viszont a városok építőkedve. Korai, szerényebb templomaikat nagyobb befogadóképességű, pompásabb

épületekkel váltották fel, az idegenből hívott mesterek vagy egész műhelyek mellett (néha helyettük) mind több szerepet juttattak a helyi erőknél. A városok mellé zárkóztak fel a szász és székely közösségek. A jobban dokumentált szász építkezések egyúttal a betelepülés folyamatára is fényt deríthetnek, hiszen az új közösségek első vállalásai közé tartozott a templom felépítése majd plébános alkalmazása. (Miközben mindkét eseményt igyekeztek írásban is rögzíteni.) A székely közösségek építkezései kevésbé dokumentáltak, itt a régészet nyújthat használhatóbb támpontot a kutatóknak. A várakon, templomokon túl kevesebb utalást találhatunk forrásaikban a világi építészetre. Az első — többnyire nyom nélkül elpusztult — fából, nem tartós anyagból épült udvarházak, majorságok létéről legfeljebb akkor szerezhettünk tudomást, ha valamely korabeli leírásban — többnyire politikai vagy igazságszolgáltatási vonatkozású ügyek kapcsán — megemlítték őket.

Entz Géza munkájának egyik legfőbb értéke éppen az, hogy a múlt feltárásában nem szorítkozott a fennmaradt épületekre. A források utalásai s a régészet velük összhangba hozható eredményei alapján igyekezett feltárni minden középkori épületet, köztük olyanokat is, amelyeknek létre ma legfeljebb töredékes régészeti leletek vagy az írott források véletlenszerűen elszórt adatai utalnak. Erdélyt illetően e munka elvégzését még mindig nagyobb teljességgel lehetett megkísérelni, mint az ország más területeire nézve. Az építészet oly gazdag hálózata tárul így fel előttünk, amely méltó megbecsülést ébreszthet az ország — de talán úgy is mondhatnánk, Európa — keleti peremére szorult, így semmiképpen sem a legfejlettebbek közé tartozó régiója iránt. Az adattárat, valamint a térképeket tanulmányozva nem kételkedtünk többé abban, hogy Erdély a középkori Európa műemlékeiben egyik leggazdagabb vidéke volt. Pedig a középkorban nem bővelkedett kultúraformáló mecénásokkal. Sohasem vált a központi hatalom székhelyévé, hatalmas területén egyetlen püspökség műkö-

dött, a szerzetesrendek is megelégedtek néhány kolostor felépítésével. Főurai is szívesebben gondoztak egy-egy adományba kapott várat, ahelyett, hogy maguk építettek volna újat. Erdély építkezései talán a 15. században kaptak a szokásosnál nagyobb ösztönzést, amikor Hunyadi János vajda igyekezett védelmét megszervezni, s amikor később Mátyás a tartományba küldte a neves építőmestert, János testvért.

A források célja — különösen a korai időkben — természetesen nem az egyes épületek leírása vagy esztétikai méltatása volt. Gyér és meglehetősen kurta utalásait, ha a szerző az épületek jellegéről is nyilatkozni kívánt, szerencsés esetben a régészet esetleges eredményeivel tudta kiegészíteni, vagy valamilyen kézenfekvő párhuzamra próbált utalni. De még így is jó néhányszor kényszerült annak beismerésére, hogy az adott épület kinézetéről mai tudásunk szerint nem lehet képet alkotni. Változást csak a 15. század hozott, amikor forrásaink — közlékenyebbé válva — a szűk célszerűséget meghaladó szempontokat is érvényesíteni próbáltak. De még ezek a leírások sem pótolhatják a közvetlen tapasztalat élményét. Ilyen szempontból pedig Entz Géza munkája nagyon is időszzerűnek mutatkozik. Az erdélyi műemlékek pusztulása megállíthatatlannak látszik. A szerző több esetben tud a múlt századi Erdélyt (elsősorban a Székelyföldet) megörökítő Orbán Balázs leírására vagy rajzára hivatkozni, amikor mára az adott épületnek nyoma sem maradt. A két kötethez mellékelt fényképek tanúsága szerint napjainkra a meglévő műemlékek többsége is meglehetősen rossz állapotba került.

Arra természetesen a fennmaradt emlékek is elegendőek, hogy a középkori Erdély építészetének alapvető stílusjegyeit megismerjük belőlük. A kezdetek stílust alig ismerő, a célszerűséget előnyben részesítő építkezéseit hamarosan felváltotta a román stílus, amely az Árpád-kor végéig uralta a tartomány építkezéseit. A 13. században azután a gótika jegyei is megjelentek, hogy majd szokatlanul hosszú ideig, a 16. század elejéig

jellemezzék a művészeteket. Míg a romanika esetében inkább csak a helyi sajátosságok, az egyes tájegységek alapján lehetett differenciálni, addig a gótika korában Entz Géza 5 egymást követő szakaszt tudott elkülöníteni egymástól. A kiváltságolt osztályok látványos épületei mellett ugyanakkor nem feledkezett meg a falusi építészetéről sem. A munka érzelmileg talán legmegkapóbb részletei közé sorolhatjuk azokat a fejezeteket, amelyekben a szerző a később oly jellegzetessé váló erdélyi népi építészet gyökereit próbálja feltárni a régmúlt századokban.

A két kötet által felölelt több mint fél évszázad alatt természetesen sok változás történt. A helyi sajátosságok ellenére Erdély művészei mégsem egyedi formák szerint alakult, hanem a klasszikus (nyugat-) európai igényeknek megfelelően. A Nyugat-Európából érkező középkori utazó a térségben otthonosan érezhette magát, hiszen ismerős stílusok alkotásaival találkozhatott. A sokszor csak romjaiban fennmaradt emlékeket ma is egy, a nyugati sajátosságokat visszatükröző kultúra fényének tekinthetjük. Olyan bizonyosságnak, amely az ország más vidékein — az évszázadok pusztításainak kített Alföldet és a Dunántúlt, de a fejlődés során a régít újjal helyettesítő Felvidéket is beleértve — nem feltétlenül maradhatott fenn. A földrajzi értelemben peremvidéknek számító Erdély, amelyet a középkorban a kultúra számos szála kötött az ország belsejéhez s ezáltal Nyugat-Európa-hoz, már a kora újkorban szigetted vált, emlékei az összekötő kapocs hiányában kuriózzummá degradálódtak.

Ezt a kiemelkedő helyet persze sokan és sokszor szerették volna kétségbe vonni. Entz Géza munkájában vitára kényszerül mind a román mind a német (szász) történészekkel és művészettörténészekkel. Elsősorban datálási problémákról van szó, amelyek jelentősége azonban messze meghaladja az időhatárok szűk keretét. A román történészek a magyar emlékek időben későbbre helyezésével a magyarság minél későbbi erdélyi betelepülését szeretnék igazolni, a szászok saját emlékeik jelentőségének túlhangsúlyozásá-

val a német kultúrfönlényre keresnek igazolást. A két kötet egyik legérdekesebb fejtegetését Kolozsvár történetével kapcsolatban találjuk. A források és a régészet közös tanúsága nemcsak azt bizonyítja, hogy a középkori városnak semmi köze nem volt az egykori Napocához, hiszen legkorábbi, a 11. századból származó nyomait nem a mai városbelső, hanem az egykori Kolozsmonostor területén találhatjuk meg, hanem azt is, hogy a későbbi város betelepülése az Óvár alatt kezdődött, s a városközpont csak a 14. században került a Szent Mihály templommal jelzett piacra. A középkori románság korai jelenlétét cáfolja az a körülmény is, hogy Erdélyben nem tudta fenntartani ortodox vallásához kapcsolódó bizánci jellegű építészetét. A Kárpáton belül maga is a hegyi (nyugati) stílusnak megfelelően emelte templomait. Lassú, kezdetben kis létszámú bevándorlásának megfelelően ennek nyomai főleg a 13–14. századtól kezdve fedezhetők fel. A második kötet összesen 41 ortodox templomot sorol fel, amelyeket részben a Hátszeg vidéken, részben Máramarosban találunk. A bevándorló románság tehát a Kárpáton túlról gyakorlatilag semmiféle építészeti hagyományt nem hozott magával.

Entz Géza munkája a félévszázados gyűjtőmunka ellenére sem lehet teljes. A források alaposabb vizsgálata, az újabb régészeti feltárások során a tudomány nyilván további, ma még rejtőző építészeti emlékeket fog a felszínre hozni. Az *Erdélyi építészet* két kötete mégis precedenst teremtett. Megelőzte az anyaország ilyen irányú próbálkozásait (amelyek a források hiánya miatt még kevésbé eredményezhetnek teljes körű feltárást), s egyúttal buzdító példát is állított a hazai kutatók elé. Ha az ország nyugatabbi részein az időhatárok változhatnak is, ha az építetők között tapasztalhatunk is arányeltolódást, a munkában kijelölt kategóriák alapvető érvényét mindez nem vonhatja kétségbe.

Az *Erdélyi építészet* ilyen formában persze nem kizárólag a kutatók számára lehet érdekes olvasmány. Tárgyilagos, tartalmas elemzései az átlagolvasó számára is hasznos tudnivalókat nyújtanak, sőt részleteiben is lehetnek érdekesek, ha valakit nem az építészet egésze, hanem csak egyfajta épülettípus, esetleg egy vagy néhány település épületei érdekelnek. Unalmas órákban pedig a gazdag képanyag vagy a sokatmondó térképek lapozgatása nyújthat szórakoztató időöltést.

ifj. Barta János

B. Lőrinczy Éva: Vagyó, mit mondasz az éjszakáról? — Publicisztikák és más effélék MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1996, 250 l.

„Debrecen ó-kikötő, tájakat összekötő!” Ez a Gulyás Pál-i idézet lehetne B. Lőrinczy Éva *Vagyó, mit mondasz az éjszakáról?* című könyvének mottója.

A debreceni születésű nyelvész ugyanis könyvében a tudományos esszé igényével tesz vallomást arról, hogy mit jelent számára városunk, „szülőtte tája”. Összekötő kapocs, egy gazdag életet elindító forrásvidék, amely térben összeköti debreceni indulását, szülei,

tanárai örökségét budapesti pályáivével. A megtett utat olyan tudatos nyelvészlogikával állítja elé, hogy e két nagy tájegység mellett életének nagy műve, az Új Magyar Tájékszótár is idekapcsolódhat, s a mintegy tervezett négy kötetében, 120 ezer szócikkével nemcsak a mai Magyarország területének tájszavait, hanem a szomszédos országok magyarulta vidékeinek szóanyagát is szintézisbe hozza.